

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Половець

●

ПОЛОВЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ (XI - XIII ст.)

Назва «половці» не була самоназвою окремого народу. Так називали їх на Русі. Середньовікові автори, які писали грецькою і латинською мовами, називали половців куманами або команамі. Арабські і персидські історики та географи IX-X ст. згадують країну і народ кимаків, а також кипчаків. В історичній літературі тривалий час робляться спроби етимологічного пояснення терміну «половці», але, на жаль, єдиної точки зору серед дослідників ще немає.

Перші наукові праці про половців з'явилися у 50-х роках XIX ст. Дослідників цікавив той період у житті половців, коли вони тісно почали межувати з Руссю та іншими західними державами. Результати цієї роботи були підбиті в книзі П.Голубовського «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар», опублікованої в Києві у 1883 р. і написаній на основі літописів та інших достовірних джерел.

На початку 30-х рр. XX ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і опублікованої у Празі, він оприлюднив ряд, на думку С.Плетньової, блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [1].

У 40-х рр. XX ст. питання історичної географії східноруських степів в епоху Середньовіччя вивчав В.Кудряшов, назвавши свій збірник статей «Половецкая степь» (1948). У ньому були розглянуті напрямки походів та розміщення половецьких орд у степу [2].

Важливим доповненням у вивченні проблеми стали археологічні матеріали. Масові розкопки курганів кочівників розпочалися з кінця XIX ст. Їх провели М.Бранденбург на Черкащині (в Пороссі) і З.Городцовий на берегах Північного Донця і Дону. Вони заклали основу колекції кочівницьких (у т.ч. і половецьких) давньожитностей Східної Європи. Пам'ятки кочівників XI - початку XIII ст. досліджував О.Спіцин. Надбання видатних російських археологів використали у своїх наукових дослідженнях у 50-60-х рр. XX ст. С.Плетньова та Г.Федоров-Давидов [3].

З другої половини XX ст. розпочався період активного поповнення джерельної бази на основі розкопок степових археологічних пам'ятників-курганів різних епох, у тому числі і Середньовіччя. Настав новий етап осмислення накопиченого матеріалу, який, безумовно, в майбутньому закінчиться його монографічними узагальненнями.

С.Плетньова у 1990 р. опублікувала свою монографію «Половцы», яка складається з 9 глав, - наслідок багаторічного археологічного дослідження визначеної теми. Розпочинається книга висвітленням становища у східноєвропейських степах на рубежі двох тисячоліть, дослідженням історії кимаків і кипчаків, їх життя в умовах «нової батьківщини», утворення союзів орд. Окремими главами розглядається історія «чорних клубуків», діяльність орд у степах, нові половецькі об'єднання, хан Кончак, нашествя монголо-татар та останні кроки самостійних половецьких орд. На основі писемних джерел та археологічних матеріалів про історію одного із найсильніших

тюркомовних етносів епохи Середньовіччя - половців, автор по-новому висвітлює питання походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу [4].

П.Толочко у 1999 р. доповнив історіографію проблеми монографією «Кочевые народы степей и Киевская Русь», п'ята глава якої присвячена половцям і називається «Половцы и Русь». На 150 її сторінках відтворені в основному на археологічних джерелах історія, економіка і культура половецького етносу. Зазначається, що половці і Русь «упродовж двох століть перебували у постійних відносинах, які, на жаль, не сприяли їх внутрішній консолідації. Обидві сторони зустріли монголо-татарську навалу в стані внутрішньої роздробленості, що фатальним чином позначилося на їх подальших долях» [5].

У контексті зазначеного важливу роль у підготовці нашої розвідки відіграла стаття Є.Скржинської «Половцы, опыт исторического истолкования этникона», опублікована у «Византийському временнику» № 46 за 1986 р., в якій автор вирішила переглянути етимологію слова «половці», що проіснувала понад сто років. Згідно з широко визнаною етимологією, походження назви «половці» ведеться від російського «полова» (солома) - світло-жовтий, білуватий, а звідси - білявий. Є.Скржинська переконана, що розгадку етноніма «половці» потрібно шукати у сфері русько-половецьких відносин. Слово «половці» народилося на Дніпрі, на його Правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися кочівники. Термін половці з'явився дуже рано і незабаром перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»), «половий». До такого висновку прийшла автор на основі порівняльного вивчення літописів [6].

Заслуговує на увагу дослідження, опубліковане в часописі «Археологія» № 53 за 1986 р., археологів В.Отроценка і Ю.Рассамакіна «Половецький комплекс Чингульського кургану», у ньому здійснено поховання одного з половецьких ханів (хан - голова об'єднання кількох орд). У літописах неодноразово згадуються половецькі хани, яких іменують князями або ж великими князями. Поховання половецького хана за своїми основними характеристиками наближається до моделі «царського» поховання. Чингульський комплекс певною мірою відповідає ознакам «царського» поховання і дає можливість, окрім соціального рангу похованого, визначити рівень розвитку побуту і культури половецького суспільства на початку XIII ст. [7].

Літописну локалізацію «Половецького Степу» дає можливість уточнити вивчення історичної географії та залучення археологічних джерел. Північний кордон його проходив по Лівобережжю - в межиріччі Ворскли та Орелі, на Правобережжі - в межиріччі Росі й Тясмина. На півдні - північнокавказькі, приазовські, кримські та причорноморські степи.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів поділяється дослідниками на чотири періоди: перший - середина XI - початок XII ст.; другий - 20-30-і роки XII ст.; третій - друга половина XII ст.; четвертий - перша половина XIII ст. Кожен з визначених періодів має особливості як у внутрішньому розвитку, так і відносинах з Руссю та іншими сусідами.

У перший період своєї історії половці перебували на початковій, табірній стадії кочування, характерній постійним пересуванням їх орд по степу. На початку XII ст. у житті половців відбулися значні зміни. На цей час усі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала по чітко визначеній території. У цей період половці виявилися безпосередніми сусідами Русі і не могли розраховувати на безкарне вторгнення в її межі.

Другий період половецької історії у східноєвропейських степах збігся у часі з початком політичної роздробленості Русі, який характеризувався загостренням міжкнязівських відносин і боротьбою за Київ та кращі удільні князівства. Водночас половці досягли вищого етапу свого розвитку. Завершився перехід до другого способу кочування, з'явилися постійні кордони і зимівники для кожної орди.

Третій період відзначається, з одного боку, посиленням тиску кочівників на південноруське прикордоння, а з другого - консолідацією руських сил для антиполовецьких походів. Частіше руські дружини направлялися в район Нижнього Подніпров'я, де господарювали подніпровські і лукоморські половецькі орди, які загрожували безпеці дніпровського (грецького) торгового шляху. Постійні клопоти мали русичі і з «донським союзом» половців, який постійно тиснув на прикордонні

райони Чернігівського і Переяславського князівств.

Четвертий період характеризується певною стабільністю русько-половецьких відносин. Половці на цей час минули пік своєї могутності і увійшли в стан феодальної роздробленості. За 200 років перебування у східноєвропейських степах, на думку П.Толочка, вони пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань в соціально-економічному плані і від воєнної демократії - до феодалізму. Разом з тим зазначимо, що половцям, як і їх попередникам, не вдалося утворити хоча б відносно єдину державу кочівників [8]. Отже, про половців та їх походження.

Від Іртиша до Каспію, від тайги до казахських напівпустинь у тисячокілометрових степах розкинув свої поселення і кочів'я відомий з X ст. Кимакський каганат. На той час він був міцним державним утворенням, основу якого складали племена кимаків, що розселилися по берегах Іртиша, та кипчаків, що проживали на західній території каганату. Археологічні дослідження показують, що в центральних областях Кимакського каганату йшов звичайний того часу для тюркських кочових народів процес осілости, переходу значної частини населення до землеробства і ремісничого виробництва.

Західними сусідами кимако-кипчаків були прабашкири, з якими орди кочівників мали тісні контакти. Окремі орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря, яке навіть в історичних джерелах називали Кимакським. На півночі каганату простягалися безкраї лісові простори, в яких проживали таємничі племена - гог і магог. У степах північніше Аральського моря кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами.

Арабські і персидські автори (ібн Хаукаль, аль-Масуді, аль-Марвазі, аль-Ідрісі та ін.) писали, що кипчаки кочували по Ембі і Уралу, що між кочів'ями тут було 10 днів шляху (один день - 40 км), а кимаки були знайомі з землеробством. На території проживання останніх зустрічалися розорані землі, посіви пшениці, ячменю і навіть рису. Про відносну осілість кимаків зазначені автори пишуть, посилаючись на існування добре укріплених «міст», де проживала аристократія, влаштовувалися базари і будувалися храми. Очевидно, в центральних областях Кимакського каганату відбувався звичайний для того часу процес осілости та переходу частини населення до землеробства і ремісничого виробництва [9].

Першим у списку тюркських племен назвав кимаків і кипчаків, що відокремилися від них, арабський географ ібн Хордадбех (друга половина IX ст.), який користувався при написанні своєї праці більш ранніми джерелами (можливо, навіть VII-VIII ст.). В одній із легенд викладена рання історія кимаків і кипчаків. У VII ст. кимаки кочували на землях, що були на північ від Алтаю - в Приіртишші, і входили до складу Західнотюркського і частково Уйгурського каганатів. З розпадом останніх виокремилася ядро кимакського племінного союзу, про що існує така легенда. Після смерті хана залишилося два сини. Старший очолив плем'я, молодший - Шад почав йому задрити, а потім, зробивши невдалий замах на життя старшого брата, взяв з собою рабину і втік до великої річки, де було багато дерев і численна дичина. Там вони зупинилися, зробили намет і поселилися, ходили на полювання, виготовляли одяг зі шкур соболів, білок і горностаїв. З часом до них прийшло сім чоловіків з рідного племені: перший по імені Імі, другий - Імак, третій - Татар, четвертий - Байандур, п'ятий - Кипчак, шостий - Ланиказ, сьомий - Аджлад. Ці люди пасли табуни своїх господарів, а коли пасовище закінчилося, шукаючи трави, ішли в той бік, де знаходився Шад. Побачивши їх, рабину сказала: «іртиш», тобто зупиніться; звідси річка дістала назву Іртиш. Упізнавши рабину, вони поставили там намети і залишилися на всю зиму. Коли настала весна, пастухи послали одного чоловіка провідати своє плем'я, невдовзі він повернувся і повідомив, що вороги перебили багато людей, а решта сховалася в горах. Дізнавшись про Шада, рештки племені визнали його своїм господарем і поселилися біля Іртиша. Проїшов час, і в цій місцевості утворилося сім племен по імені названих семи чоловік [10].

Подана легенда заслуговує на увагу, бо в ній спрощена і схематично викладена, як вважають дослідники, історія утворення кимакського союзу племен. Він утворився після розпаду Західнотюркського, а пізніше Уйгурського каганатів із семи згаданих раніше племен. В епоху Середньовіччя саме такими шляхами відбувалося формування усіх степових кочових і напівкочових імперій.

Одне із племен імак (кимак) стало на чолі новоутвореного союзу, який пізніше

називався Кимакським каганатом. Зазначене плем'я в іншій транскрипції звучить як «каі», що в перекладі з монгольської мови - «гадюка». Вважають, що саме після утворення цього степового об'єднання, яке складалося з семи племен, з'явилося в степу прислів'я: «у змії сім голів» [11].

Незважаючи на перехід до осілости певної частини населення Кимакського каганату, окремі етноси, що входили до нього в X ст., продовжували вести звичну для них форму існування - кочового тваринництва. Особливо прихильними до кочового способу життя були кипчацькі орди. Для випасу табунів, які збільшувалися з кожним роком, необхідно було нове пасовище. Тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кипчацького кагана, закінчився. Багата аристократія захоплювала кочові маршрути і пасовища. Центральна влада в кінці X - на початку XI ст. вже не справлялася з основним завданням - наведенням порядку в країні. Кипчаки вирушили на Захід, грабуючи кочів'я значно слабших сусідів. На початку XI ст., як стверджують персидські автори, вони вже були біля кордону Хорезма, а в середині цього століття приаральські степи уже називалися кипчацькими.

Разом з кипчаками в поширенні на Захід брали участь окремі орди кимаків (каі, куни) та інші племена, які входили до складу каганату. Це був період, коли шлях у донські і дніпровські степи відкрили печеніги, які пішли до візантійських кордонів, а гузи (тюрки), розбиті руськими князями, мігрували по степовому правобережжю Дніпра. Перед кипчаками та очолюваними ними ордами відкрилися неосяжні пасовища, багаті мисливські угіддя, нові держави, з яких у випадку вдалого походу можна було взяти великий відкуп, рабів, награбувати здобич.

У дніпровсько-донських степах кипчацькі та кимакські орди, знівелювавшись з іншими залишками кочувалих до них племен, утворили новий етнічний, спочатку вельми рихлий масив. Він формувался за тими ж законами, як і всі інші кочові етноси і народи давнини та середньовіччя, як декілька століть тому формувалися тут у східноєвропейських просторах давні болгари, хозари, угорці. Суттєвою особливістю цього процесу було те, що етнос, який давав назву новому етнічному утворенню, зовсім не обов'язково був у ньому самим численним. Усе залежало від вдалої історичної ситуації, енергії воєначальників та інших чинників. Отже, на початку XI ст. могутнім об'єднаним центром стали кипчаки, навколо яких згуртувалися усі розрізнені і розкидані в степах орди печенігів, гузів, а частково й залишки болгарського й аланського населення.

Нове етнічне утворення в Європі дістало назву - половці. Так називали їх на Русі, а слідом за ними й інші європейські народи: поляки, чехи, німці («плавці», «флавен»), угорці («палоч»), візантійці і болгари («кунами-кумани»). Ряд дослідників вважає, що в XI-XII ст. у південноруських степах склалися не один, а два родинно близьких етносів: куманів і половців, що об'єднали навколо себе орди кипчаків. Кумани займали землі на захід від Дніпра, де вони значно частіше, ніж половці, зустрічалися з Візантією й іншими західними державами, у хроніках яких фігурували кумани, хоча не виключено, що насправді то були половці.

На схід від куманів у басейні середньої і нижньої течії Північного Донця і в Північному Приазов'ї розміщалися половецькі кочів'я. Конкретних фактів із життя донецько-приазовських кипчаків у перші десятиліття XI ст. нам невідомо. Сусідів у той час не хвилювали події, що відбувалися усередині степних формувань. Перші згадки про них з'являються тоді, коли вихід накопиченої енергії проявився у нападі на найближчих сусідів. Для половців таким сусідом стала Русь [12].

Згідно з літописними джерелами уперше половці з'явилися на кордоні з Київською Руссю в 1055 р. [13]. Освоєння нових земель на перших порах проходило без загострення відносин із сусідями, але вже в 1060-1061 рр. вони здійснюють перші розвідувальні напади. У 1060 р. Святослав Ярославич, князь чернігівський, завдав першої поразки половцям на р. Снов. Наступного року кочівники здійснили підготовленіший і успішніший похід на Русь, залишивши про себе недобру згадку. Перші сутички на кордоні не сприяли усвідомленню всієї серйозності половецької загрози. У битві 1068 р. на річці Альта під Переяславом руські князі Ізяслав, Святослав і Всеволод (київський, чернігівський, переяславський) - сини Ярослава Мудрого - зазнали поразки.

Як зазначає П.Толочко, основну небезпеку для Русі в 60-х роках становили лівобережні половці, але з 70-х років на південному кордоні з'явилися і правобережні половці, відомі в західних джерелах як кумани [14]. У 1071 р. половці напали на міста

Ростовець і Неятин, розташовані у західній частині Поросся (річка Рось - права притока Дніпра). Наступний набіг стався в 1092 р., під час якого були захоплені міста Прилук і Посечен. У цьому ж році половці (за літописом кумани) уклали угоду і брали участь у поході князя Василька Ростиславича «на ляхи» [15].

Втім, історія свідчить, що першим руським князем, хто почав у військових цілях використовувати потенціал степняків, завжди готових до бою і пограбування, був Олег Святославич, який у 1078 р. утік від Всеволода Ярославича в Тмутаракань і потім «приведе... поганые на Рускую землю» [16]. Полки Всеволода були розбиті, після чого Олег, якого в «Слові о полку Ігоревім» образно названо «Гориславичем», неодноразово приводив половців на Русь.

На початку XI ст. нових кочівників русичі називали половцями, незалежно від того, де розміщалися їх орди - на річці Буг чи Донець, але в XII ст. літописці називають половців ще і команамі, при цьому не зазначаючи яких - західних, східних чи усіх. Тому складається враження, що всі половці були команамі. Однак насправді на початку їх історії в східноєвропейських степах поділ був цілком реальним і помітним, хоча, звичайно, половці, команди (кумани, куни) і групи печенігів, гузів, болгар та інших етносів, що вливалися в їх орди, постійно перемішувалися один з одним, ходили в спільні походи, укладали мир і для сучасників нічим не відрізнялися.

Разом з тим джерела дають підстави стверджувати, що уже в 60-х рр. XI ст. закінчився період «визначення батьківщини» у шари-кипчаків (половців), які зайняли землі по Донцю, нижньому Дону і Приазов'ю, а згодом, на початку 70-х рр., - у команів, що кочували в степах, раніше зайнятих західними ордами печенігів. Упорядкувавши свої внутрішні відносини, вони, як пише С.Плетньова, розпочали зовнішньополітичну діяльність з нападів на руські пограничні землі. Мали місце також укладання військових союзів. При цьому тільки з вини руських князів, здатних на політичні інтриги та авантюри, половці неодноразово нападали і успішно грабували беззахисні, ворогуючі одне з одним руські князівства [17].

Взагалі 90-і рр. XI ст. були характерні загостренням відносин з половцями. На цей час кочівники консолідувалися в могутні об'єднання - орди, яким виявилися тісними їх кордони кочів'я. Уособленням злих сил на Русі стали хани Боняк, якого в народі називали Шолудивим, і Тугоркан, прозваний у народному епосі Змієвичем. Середньовічні автори вважали їх надзвичайно войовничими. Після смерті Всеволода Ярославича (1093) і приходу на київський престол Святополка Ізяславича половці зажадали підтвердити умови попереднього миру. Не проявивши політичної мудрості, Святополк (син Ізяслава Ярославича, 1050-1113) наказав замкнути половецьких послів у погребі, що було рівнозначно розриву мирних відносин і оголошенню війни.

Половці негайно обрушилися на Київську землю усією своєю могутністю. На р. Стугна біля міста Триполе князі зазнали поразки. Багато воїнів загинуло, а брат Володимира Мономаха - Ростислав потонув при переправі. Масштаби половецького вторгнення цього разу були такими значними, що сприймалися народом як Божа кара за гріхи. 1094 р. половці, союзники Олега Святославича, дійшли до Чернігова і теж розпочали воювати і грабувати його околиці. Літописець зазначав, що Олег не тільки не організував відсічі, а навіть заохочував їх до цього. Літописець зазначає: «Половце же начаша воевати около Чернигова, Ольгове не възбраняюще, бо бе сам повелел им воевати» [18]. Далі в літопису зазначається, що це вже третій раз наводив Олег половців на Русь.

У 1095 р. фатальною помилкою князів Святополка і Володимира було вбивство половецьких ханів Ітларя і Китана, які прийшли до Переяслава просити миру, після чого розпочалися нові половецькі вторгнення на Русь. Напад здійснювався по всьому фронту південноруського прикордоння. Хан Куря і хан Тугоркан воювали в Переяславській землі, а хан Боняк здійснив напад на Київ і спалив його південні передмістя [19]. Перемога під Переяславом, де було вбито Тугоркана, не дала бажаних результатів. Без спільних зусиль усіх руських князівств перемогти половців було неможливо. Особливо лютував хан Боняк, який уклав угоду з донецькими половцями для спільного походу на Переяславську землю і все своє довге життя мстив за смерть Тугоркана.

Лише на початку XII ст. переяславському князеві Володимиру Мономаху вдалося об'єднати зусилля руських князів для успішної боротьби з половцями. П'ять блискучих

об'єднаних походів у степ (1103, 1105, 1107, 1111, 1116) привели до того, що Мономах «пів золотим шоломом Дон, загнаша окаянных за Дон, за Волгу, за Яік» [20]. Під час цих походів руські дружини оволоділи містами Шаруканем, Сугровом і Баліном. Звичайно, половці наносили відповідні удари по руських дружинах, але вони не давали бажаних результатів. В.Мономах широко використовував дипломатичні відносини, вів сепаратні переговори, вдавався до шлюбних союзів, про що з гордістю писав у своєму «Повчанні...».

Антиполовецька боротьба успішно продовжувалася і за часів правління синів Мономаха - Мстислава і Ярополка. У 1125 р. Ярополк на Сулі розгромив половців, які вторглися на Переяславщину. Немало прикрощів завдавав половцям і Мстислав. Услід за своїм батьком сини здійснювали переможні походи на лівобережних половців, сильно підриваючи їх могутність. Орда Сирчана, сина Шарукана, відкочувала від кордонів Русі на правобережжя Донця, а хан Атрак повів свою орду з берегів середнього Донця в передкавказькі степи.

Нове протистояння збіглося з другою стадією кочування половців, коли всі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала в межах визначеної території. З того часу на Русі були добре обізнані зі становищем у половецьких ордах [21].

Участь у походах на Русь брали половецькі хани Боняк, Тугоркан, Шарукан, Сугр, Ітлар, Кітан, Атрак, Кура. Не відзначалися агресивністю до сусідів хани Осень і Бегубарс. Період поділу південноруських степів між окремими ордами пов'язаний з формуванням двох половецьких угруповань: лівобережного на чолі з ханом Шаруканом та правобережного - з ханом Боняком. Вони були наслідком формування двох етносів - шари-кіпчацького на Лівобережжі і кумацького на Правобережжі [22].

Завершення другого етапу в історії половців збіглося з початком політичної роздробленості Русі. В умовах загострення міжкнязівських відносин, суперництва за київський престол боротьба з половцями відійшла на другий план. Походи окремих дружин у Степ не давали вирішальних перемог. Представники чернігівських Ольговичів, як і інші князі, більше дбали про те, як використати половців у боротьбі за Київ, ніж про забезпечення руських кордонів від їх вторгнення.

У середині XII ст. до боротьби за великокнязівський стіл включилися Ізяслав Мстиславич (київський), Юрій Долгорукий (ростово-суздальський) та чернігівські князі, які активно використовували половецькі орди. У 1146 р. орда Єльтукова підтримала Ростислава Ярославича, якого витіснили з Рязані сини Юрія Долгорукого. У 1147 р. орда Таксобича підтримала чернігівських князів, а з 1149 р. орди Отперлюєвих і Таксобичів - Юрія Долгорукого, коли він місяць стояв біля старої Білої Вежі (Саркела), а з 1152 р. виступив походом на Київ проти Ізяслава Мстиславича і його брата Ростислава [23].

Умовою участі половців у міжкнязівській боротьбі було пограбування і розорення руських міст і сіл, про що свідчать літописні повідомлення: «Половцем же пришедшим в город (Чернігів. - **В.П.**) много полона взяша...», а під Путивлем «много волости разориша» [24]. Політична роздробленість Київської Русі привела до того, що боротьба з половцями не входила в першочергові завдання князів, але декілька походів, ініційованих київським Ізяславом Мстиславичем, відбулося. Успішним був похід його сина у 1152 р., коли на річках Углі і Самарі половці зазнали поразки. Руські дружини захопили багату здобич і визволили полонених.

50-і - 60-і роки XII ст. характеризувалися посиленням тиску половців на Русь. З ними довелося зіткнутися навіть колишнім союзникам. Юрій Долгорукий, ставши київським князем, у 1155 р. змушений був відбивати половців з Поросся, де князував його син Василько. Незадоволені були й чернігівські князі, коли під час князювання Ізяслава Давидовича в Києві, половці господарювали на їх землях, «як у себе вдома». Об'єднані дружини київських князів Ростислава Мстиславича і Мстислава Ізяславича здійснювали великі походи в степ, у глибинні райони половецького кочів'я.

Київський князь Ростислав у 1168 р. закликав 12 південноруських князів зі всіма своїми полками виступити на захист від половців знаменитого «шляху із варяг у греки». Мстислав Ізяславич у 1169 р. зібрав під свої знамена 14 князів, завдавши нищівної поразки половцям біля Чорного лісу і захопивши їх вежі на ріках Углі і Сніпороді, полонених, табуни коней і худоби, визволивши з неволі багато християн [25].

У 70-х рр. XII ст. половці продовжували втогратися у межі Поросся, особливо

багато зла заподіяв хан Кончак. Мечем і вогнем він пройшовся по руських поселеннях у 1178 році. Дещо поліпшилося становище на Русі під час князювання Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича у 1180-1194 рр. Першу велику перемогу вони здобули під Києвом, на лівому березі Дніпра в 1180 р. Дивом уник полону хан Кончак, якому вдалося в останню мить разом зі своїм союзником новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем утекти в Городець, а потім - у Чернігів. Два половецькі хани - Козел Сатанович і Елгута, брат Кончака, були вбиті, два сини Кончака разом з чотирма половецькими воєначальниками потрапили у полон.

Наступна битва з половцями відбулася на р. Орелі в 1183 р., де князі-співправителі Києва Святослав і Рюрик разом з переяславським Володимиром Глібовичем, розгромивши кочівників, взяли в полон хана Кобяка Карлівича з двома синами, воєначальників Ізая Білюковича, Товлія з сином, його брата Бокмиша, Осалука, Барака, Тарха, Данила, Сдвака Кулобичого, Корязя Колотановича, Тарсука та інших [26].

Успішна боротьба з половцями у 80-х рр. була затьмарена поразкою Ігоря Святославича в 1185 р. на річці Каяла. Зібравшись наспіх і не повідомивши київського князя Святослава Всеволодовича, він виступив у степ, де згодом був розбитий і полонений [27]. Дослідники вважають, що в добре організованій системі оборони Русі, створеній Святославом і Рюриком, після поразки Ігоря утворився прорив, в який негайно ринулися донецькі половці. Чернігівська земля перетворилася на арену розбою і пограбувань. Київським князем Святославу і Рюрику вдалося стабілізувати ситуацію лише у 1190 році.

Останнє десятиріччя XII ст. пройшло у взаємних сутичках, які не переростали у великі битви. Половці не проривалися далі Поросся, а походи в степ здійснювалися силами чорних клобуків і південноруських дружин. Час об'єднаних походів руських князів на половців і великих облавних нападів останніх на Русь відійшов у минуле.

Початок XIII ст. характеризується тенденцією до примирення сторін. Як вважає П.Толочко, це пояснюється смертю грізного Кончака та приходом на ханський трон його сина Юрія, який не був прихильником русько-половецької ворожнечі. До того ж, судячи по імені, він був християнином [28]. Головною дійовою особою половецької історії першої половини XIII ст. був хан Котян. Він очолював декілька орд, які входили до західної вітки половців [29]. Хан Котян запросив південноруських князів взяти участь у битві з монголо-татарами в 1223 р. на річці Калка. Як тесть Мстислава Мстиславича Удатного, він підтримував свого зятя за те, що той, відповідно до установленої практики, дозволяв половцям грабувати Галицьку землю.

На запрошення західноруських князів половці в 1205, 1219, 1226, 1228 рр. брали участь у міжусобній боротьбі. У 1228 р. хан Котян надавав допомогу київському князю Володимирі Рюриковичу, яка мало чим відрізнялася від набігу [30]. У 1234 р. хан Котян розорив Поросся та околиці Києва.

Д.Расовський писав: «Уже з давніх пір і руським, і західноєвропейським історикам багато клопоту завдавали половці тим, що в руських, арабських, армянських, візантійських, мадярських і німецьких джерелах вони згадуються під різними іменами: у руських - половці, в арабів і взагалі в мусульманській писемності - кипчаки, кафчаки, в армян - хардак, у візантійців - кумани, у мадяр - куни, кумани, у німців - фалони, фальви або, як і в останніх західноєвропейських джерелах, комани, кумани. Поляки і чехи знають половців і в руському найменуванні - плавці, плауші (без звичного руського повноголосся) і в загальнолатинському - комани» [31].

Є.Скржинська вважає, що задовільне пояснення суто руського слова «половці» можуть дати тільки давньоруські джерела, літописи. Слово «половці» - не самоназва і взагалі не етнічна назва тюркського кочового народу в буквальному значенні даного поняття. Про це пише давньоруське джерело: «Кумани, рекше Половци». Вірогідно, самі половці називали себе куманами. Так, в Іпатіївському, Хлебніківському, Погодинському і Радзивіллівському списках «Повісті временних літ» половці називаються куманами, але тим не менш руські книжники користувалися терміном «половці» [32].

Аналіз літописів про вторгнення половців у межі Русі показує, що найчастіше вони діяли на Лівобережжі Дніпра. Праву сторону Дніпра літописець називає руською. Тому є всі підстави вважати, пише Є.Скржинська, що слово «половці» родилося на Дніпрі, на Правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися страшні кочівники.

Люди інших земель навряд чи могли зв'язувати слово «половці» з поняттям «пол» або «он-пол». Термін «половці» з'явився рано і скоро перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»). Можливо, в подальшому його стали пов'язувати з більш зрозумілим «половий» [33].

Зазвичай половців зображають жовтолицими, чорноволосами, скуластими і косоокими - типовими монголоїдами. Такими вони постають у наукових статтях, популярних і художніх творах, на книжкових ілюстраціях, на сценах і на екрані. Насправді - це помилка, вважає А.Нікітін, уже тому, що половці - тюрки, тобто європеїди. Більше того, коли археологам усе ж вдавалося при розкопках степових могил з максимальною достовірністю встановити половецьку приналежність поховання, антропологи відновлювали вигляд людей так званого середземноморського типу - з високим лобом, тонким, з горбинкою носом, нормальними скулами та енергійним підборіддям. Можна стверджувати, що це класичний тип населення Південної Європи, яким ми знаємо його на мармових портретах імператорського Риму, по населенню Балкан і Подунав'я, а ще краще - по похованнях епохи бронзи Східної Європи на всіх неозорих просторах євразійських степів від Дунаю до Прибайкалля [34].

Нічого дивного в цьому немає. Половці належали до тюркомовної сім'ї народів, а древні тюрки завжди славилися красою. Самі половці називали себе «куманами», або «кунами», - словами, які тюркологи відносять до давньотюркського «кум» - «лебідь», «білі», «білокрилі», «лебеді». Такий переклад веде нас до тієї назви, під якою ці кочівники увійшли в історію своїх східноєвропейських сусідів. Німецьке слово «фальби», угорське «палоць», польське і чеське «плавци», вірменське «хардеш» і руське «половці» означають один і той же кольоровий відтінок - «солом'яно-жовтий», «золотистий», «білявий» - який визначає колір не шкіри, а волосся куманів. Пігментація куманів пов'язана з певним кольором очей. На відміну від решти тюрків, чорнявих і карооких, білошкірі половці поставали в золотистому німбі волосся над блакитними очима, вражаючи чорнявих і смуглих грузин, болгар і придніпровських слов'ян. Китайські хроніки прямо називають половців «людьми з білявим волоссям і блакитними очима» [35].

Така характеристика «кольорової гами» половців, викликаючи подив сучасників, виявилася для істориків свого роду «генеалогічним атестатом», допомагаючи зв'язати їх походження із загадовими дінлінами китайських хронік («білою расою Центральної Азії»). Інакше кажучи, в часовому океані половці постають як нащадки стародавніх індоєвропейців або індоіранців - «арійців», витіснених із Азії експансією монголоїдних народів. «Отуречені» дінліни втратили свою давню батьківщину, змінили мову, і після того загальнотюркський потік виніс на чорноморські береги залишки колись сильного і численого, але вже вимираючого і розмитого серед інших золотоволосяного народу [36].

Відповідала вигляду і психологічна характеристика половців, яку ми зустрічаємо в різних авторів. Єгипетський історик XIV ст. Аль-Омарі з гордовитістю аристократа арабського світу писав про простоту вдачі половців, але мова його зразу міняється, як тільки він торкається їх внутрішніх і зовнішніх якостей: «Тюрки ці - один із кращих родів тюркських по своїй добросовісності, хоробрості, чесності, удосконаленню своєї фігури і благородству характеру». Подібну характеристику в XV ст. дав іспанець Педро Тафкар рабам-половцям. Відзначаючи їх природну чесність і вірність, він підкреслював, що «жоден з них не зрадить свого господаря» [37].

З часу монголо-татарської навали половці втратили свою історію. Половецьку аристократію вивезли в монголо-татарські ставки, воїни влилися у військо монгольських воєначальників, основна маса населення поступово асимілювалася в монголо-татарському етносі, придавши йому кіпчацькі риси.

Отже, у літописах згадуються близько двох десятків колективних походів русичів (з 1103 по 1193 рр.), з яких чотири останні збігаються у часі з виходом половців на Нижній Дунай на допомогу болгарам, що воювали проти Візантії. Саме в той час «русские удалцы» захопили їх табуни і залишені без охорони вежі [38]. Кожен такий похід викликав відповідні дії половців. Усього половецьких нападів на Русь дослідники нараховують 26, з яких 10 виявилися спровокованими. Вони були на підтримку родичів, помстою за зрадницьки вбитих ханів, відповідями на руські «облави». Інші походи (з 1105 по 1194 рр.) були спрямовані виключно проти торків і берендеїв, які проживали в басейні річки Рось у межах Київської землі [39]. Їх грабіжницький характер, вважає А.Нікітін, не викликає сумніву. Щодо подій 1056 р., то Всеволод Ярославич зустрівся з

половцями після того, як розбив торків біля Воїня. Торки ворогували з половцями, і, розбивши їх, руський князь виступив як союзник половців, але несподівано ситуація змінилася, бо торки попросили захисту в київського князя і були розселені на Русі, утворивши лінію оборони. З цього часу для київських князів торки стали стражами південних кордонів і надійними союзниками в боротьбі з половцями, тоді як для половців вони залишалися біглими рабами, яких потрібно було повернути і покарати. Протягом сотні років половці постійно зверталися до київських князів з проханням віддати їм торків і отримували відмову. В цьому, на думку А.Нікітіна, і полягала суть конфлікту, тому що за торків заступалися київські князі, а чернігівські - незмінно проводили провізантійську, антиполовецьку політику [40].

Аналіз відносин половців з київськими князями свідчить, що тільки у трьох походах: 1061 р. - коли відбулася перша сутичка руських з половцями; 1068 р. - коли об'єднані сили руських князів Ізяслава, Всеволода і Святослава були розбиті Шаруканом, після чого сам Шарукан потрапив у полон до Святослава під Черніговом; і 1071 р. - причини і обставини якої не зовсім зрозумілі дослідникам.

Після 1068 р. між Святославом Ярославичем і Шаруканом був укладений договір, скріплений першим русько-половецьким шлюбом. Є підстави вважати, що Святослав одружив тоді свого сина Олега, родоначальника «ольговичів», з дочкою Шарукана, сестрою Атрака. З того часу і упродовж всього наступного періоду чернігівські князі та донські половці, очолювані Шаруканідами, зміцнювали дружні і родинні зв'язки, проводили політику «зростання» Русі зі Степом. Окремі історики стверджують, що то була єдино правильна політика дотримання національних інтересів народів, бо Русь спокон віків була відкрита Степу і Сходу - як для притоку свіжих сил, так і для розвитку торгівлі і поширення свого політичного та культурного впливу на Степ. До того ж союз із половцями-несторіанами для Русі був єдиним гарантом національної незалежності від мусульманської експансії зі Сходу та від колоніальної політики Візантії з Півдня.

Для Константинополя половці були не тільки ідеологічними і політичними противниками, а тому стримувати кочівників, відвертати їх сили мусили київські князі, потомки Всеволода Ярославича, «Мономашичі», пов'язані родством з імператорським домом і керовані греками-митрополитами.

І останнє. Висунутий рядом істориків лозунг «половецької небезпеки», м'яко кажучи, не завжди відповідав дійсності. Половцям не потрібні були ні руські, ні візантійські міста. Куди б вони не йшли, де б не воювали, вони незмінно поверталися в рідний степ, перериваючи навіть військові дії, коли наступала пора літніх кочівок. А.Нікітін наводить у своєму дослідженні слова одного з глибоких знавців історії половців Д.Росовського, який писав, що: «З силами значно більшими в числі за своїх союзників - русичів, половці не раз вступали в Київ, однак вони ніколи не намагалися використати своє переважне становище, щоб залишитися там...» [41]. З Кавказу, із-за Балканських гір, із Києва і ще більш далекого Володимир-на-Клязьмі половці незмінно поверталися в причорноморські степи, і в цьому плані слова, що увійшли в епос, одного з видатних половецьких ханів Атрака про те, що «краще на своїй землі лягти кістьми, ніж на чужині славним бути», можуть служити епіграфом до всієї двохсотвікової історії половців.

Таким чином, цілісної картини походження і життя половців нікому з дослідників ще не вдалося скласти. Усі вони задовольнялися розглядом лише окремих шматочків, які створюють її мозаїку. Втім, якщо зібрати навіть усе, що залишилося, то й тоді перед нами будуть лише окремі, дуже невеликі фрагменти загального панно.

Джерела та література:

1. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 4.
2. Кудряшов В.К. Половецкая степь. - М., 1948.
3. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 5.
4. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 158.
5. Плетнёва С.А. Вказана праця. - 206 с.
6. Див.: Скржинская Е.И. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. - Т. 46. - С. 268-270.
7. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургана // Археология. - К., 1986. - Вып. 53. - С. 14-35.

8. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. - С. 111-115.
9. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 28-29.
10. Див.: Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - Алма-Ата, 1972. - С. 35-38.
11. Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племён европейских степей в первой половине XI в. // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. - Алма-Ата, 1980.
12. Див.: Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 40-41.
13. ПСРЛ. - Т. 2. (Летопись по Ипатьевскому списку). - М.-Л., 1964. - Стб. 215-216.
14. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 129.
15. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 42.
16. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 191.
17. Див.: Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 44.
18. Летопись по Ипатьевскому списку. - С. 158.
19. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 131.
20. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 215-216.
21. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 113.
22. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 95.
23. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 134-135.
24. Летопись по Ипатьевскому списку. - С. 315.
25. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 369.
26. Там само. - С. 427.
27. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 140.
28. Там само. - С. 141.
29. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 169.
30. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 141.
31. Росовский Д.А. Половцы. Ч. I. Происхождение половцев. - 1935. - VII. - С. 252.
32. Див.: Скржинская Е.И. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. - Т. 46. - С. 268-270.
33. Там само. - С. 256.
34. Див.: Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. - 1988. - № 10. - С. 13.
35. Там само. - С. 14.
36. Там само.
37. Там само. - С. 13.
38. Там само. - № 9. - С. 48.
39. Див.: там само. - С. 49.
40. Там само.
41. Там само. - С. 48.

